

PRZYCZYNY OBECNOŚCI UKRAIŃCÓW W ARMII POLSKIE W ZSRR (1941-1942), ARMII POLSKIEJ NA WSCHODZIE I 2. KORPUSIE WE WŁOSZACH

Artykuł poświęcony jest badaniu nad przyczynami obecności Ukraińców w szeregach armii generała Andersa w czasie Drugiej Wojny Światowej. Przyczyny pojawiania się Ukraińców w szeregach polskich formacji wojskowych związane są z następującymi wydarzeniami historycznymi: udział Ukraińców w szeregach Wojska Polskiego podczas radziecko-polskiej wojny 1939 i dalsza obecność Ukraińców w sowieckich obozach internowania, jak również sowieckie represje wobec obywateli polskich w Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi, które trwały od września 1939 do czerwca 1941 roku.

Słowa kluczowe: II Wojna Światowa, żołnierze ukraińscy, armia generała Andersa, Wojsko Polskie.

REASONS OF PRESENCE OF UKRAINIANS IN POLISH ARMY IN THE USSR (1941-1942), POLISH ARMY ON EAST AND 2. CORPS IN ITALY

The article is sanctified to research of reasons of appearance and stay of Ukrainians in composition Army of general Anders in the years of Second world war. To reasons of appearance of Ukrainians in composition the Polish military forming it is possible to take historical afterclaps: participating of Ukrainians in composition Polish Army in the Soviet-Polish war-time of 1939 and further stay of Ukrainians in soviet camps for an internee, and also soviet repressions against the Polish citizens on territory of Western Ukraine and Western Belarus that lasted in a period from September in 1939 to June 1941.

On August, 1 in 1941 in Moscow negotiations began about forming of the Polish army on territory of the USSR. On August, 12 in 1941 Supreme Soviet of the Soviet Union gave out a decree about amnesty of citizens of the former Second Polish Republic, that were in a conclusion and special settlements on territory of Soviet Union. To the accrued forming soldiers and officers of Polish Army, that were in camps for an internee, were subject an appeal; young people of draft age from a number convict and deported in the administrative order in the period of 1939-1941 from the districts of Western Ukraine and Western Belarus. It is known that a question about that, who to consider the Polish citizens, from the beginning became sharp contradiction between soviet and Polish parties.

For determining the exact amount of Ukrainians that served in Army of general Anders, religious belonging of soldier is the main determinant of citizenship. With the considerable fate of authenticity, it can assert that representatives of greco-catholic and Orthodox confession were Ukrainians or Belaruss in composition Army of general Anders. In obedience to the archived data

T. Pylypovych
doktorant Równieńskiego
Państwowego
Uniwersytetu
Humanistycznego.

clear that at the end of 1942 on territory of Iraq in the Polish army on East there were 336 servicemen of the Ukrainian origin. However, 1231 soldier identified itself, as a representative of Polish nationality, but with Orthodox religion. About a courage and devotion to the matter of victory over fascism of Ukrainians in composition Army of general Anders the amount of lost testifies and recipient of an award the Polish differences in a battle under Monte Cassino, that took place in April-May, 1944.

ПРИЧИНИ ПРИСУТНОСТІ УКРАЇНЦІВ В АРМІЇ ПОЛЬСЬКІЙ В СРСР (1941-1942), АРМІЇ ПОЛЬСЬКІЙ НА СХОДІ І В 2. КОРПУСІ В ІТАЛІ

Стаття присвячена дослідженню причин появи та перебування українців у складі Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни. До причин появи українців у складі польського військового формування можна віднести наступні історичні події: участь українців у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни 1939 р. і подальше перебування українців в радянських таборах для інтернованих, а також радянські репресії проти польських громадян на території Західної України і Західної Білорусії які тривали в період з вересня 1939 по червень 1941 року.

1 серпня 1941 в Москві почалися переговори про формування польської армії на території СРСР. 12 серпня 1941 Президія Верховної Ради СРСР видала указ про амністію громадян колишньої Другої Речі Посполитої, які перебували в ув'язненні і спецпоселеннях на території Радянського Союзу. Заклику до військового формуванню підлягали солдати і офіцери Війська Польського, що знаходилися в таборах для інтернованих; молодь призовного віку з числа засуджених і висланих в адміністративному порядку в період 1939-1941 рр. з районів Західної України і Західної Білорусії. Відомо, що питання про те, кого вважати польськими громадянами, з самого початку стало гострим протиріччям між радянською та польською сторонами.

Для визначення точної кількості українців, які служили в Армії Андерса, релігійна приналежність солдата є головним визначником громадянства. Тому, зі значною часткою ймовірності, можна стверджувати, що представники греко-католицької та православної конфесії були українцями чи білорусами у складі Армії генерала Андерса. Згідно архівних даних відомо, що в кінці 1942 року на території Іраку в Польській армії на Сході знаходилося 336 військовослужбовців українського походження. Однак, 1231 солдат ідентифікував себе, як представник польської національності, але з православним віросповіданням. Про мужність та відданості справі перемоги над фашизмом українців у складі Армії Андерса свідчить кількість загиблих і нагороджених польськими нагородами в битві під Монте Кассіно, яка проходила в квітні- травні 1944 року.

Od czasu zakończenia Drugiej wojny światowej minęło prawie siedemdziesiąt lat. Niemniej nie brakuje epizodów z jej dziejów wymagających szczegółowych badań. Mało dotąd znaną kartą jest udział Ukraińców w składzie Armii gen. Andersa (Armia Polska w ZSRR, Armia Polska na Wschodzie, 2. Korpus Polski). Problem obecności Ukraińców w składzie Armii generała Andersa we współczesnym dziejopisarstwie jest niezbadany i niezwykle aktualny.

W wyniku badań nad wspomnianą problematyką doszedłem do wniosku, że wśród przyczyn, które przyczyniły się do obecności Ukraińców w Armii gen. Andersa należy wymienić następujące wydarzenia: uczestnictwo Ukraińców w Wojsku Polskim podczas kampanii 1939 r. i późniejszy pobyt Ukraińców w radzieckich obozach jenieckich oraz radzieckie represje wobec obywateli polskich na ziemiach wschodnich II RP w okresie od września 1939 do czerwca 1941 r.).

Należy zauważyć, że wśród obywateli polskich, którzy służyli w Wojsku Polskim w 1939 r. znalazła się znaczna liczba Ukraińców zamieszkujących wchodzące w okresie międzywojennym skład państwa polskiego tereny Małopolski Wschodniej, Chełmszczyzny, Podlasia, Wołyń, Polesia i Łemkowszczyzny. Skład narodowościowy Wojska Polskiego w 1939 r. był zróżnicowany. Oprócz Polaków i Ukraińców w siłach zbrojnych znajdowali się m.in. Żydzi i Białorusini. W szeregach Wojska Polskiego w wrześniu 1939 r. walczyły dziesiątki tysięcy Ukraińców. Większość z ich sumiennie wykonała swój obowiązek żołnierski. Wielu z ich poległo we wrześniu 1939 r.⁷ Według danych ukraińskiego historyka Andrzeja Rukkasa, na 1 września 1938 r., w składzie Wojska Polskiego znajdowało się 38 kontraktowych oficerów-Ukraińców. Służyli oni w piechocie, kawalerii, artylerii, wojskach broni pancernej, lotnictwie, służbie telekomunikacyjnej. Pod względem posiadanych stopni wojskowych byli to: dwóch pułkowników, jeden porucznik, 17 majorów, 8 kapitanów i 11 poruczników⁸. 38 oficerów- Ukraińców, którzy służyli w polskich siłach zbrojnych, posiadało znaczne doświadczenia wojskowe.

Po inwazji Wehrmachtu na Polskę obywatele polscy narodowości ukraińskiej w znacznym stopniu zasilali jednostki WP. Największy odsetek Ukraińcy w Wojsku Polskim stanowili w piechocie i kawalerii. Przykładowo znaczną część żołnierzy 30. Dywizji Piechoty (DP) stanowili rezerwiści pochodzący z Podola i Polesia. Z kolei do 13. DP wcielano mieszkańców Równego, Klewani, Dubno, Kostopola. Do 27. DP dostała się duża liczba poborowych z Kowela, Łucka, Włodzimierza Wołyńskiego. W składzie 14. DP znaleźli się mieszkańcy Lwowa, Kołomyj, Stanisławowa, Rawy Ruskiej, podczas gdy 17. DP była zasilana przez rezerwistów z Brzeżan, Czortkowa, Kałusza. Do 25. DP wcielano głównie poborowych z Tarnopola i Złoczowa⁹.

W połowie września 1939 r. przygotowywanie do natarcia na wschodnie tereny II Rzeczypospolitej rozpoczęła Armia Czerwona. Z wojsk Samodzielnego Kijowskiego Okręgu Wojskowego utworzono Front Ukraiński (d-ca Siemion Timoszenko).

Warto zaznaczyć, że Ukraińcy służyący w Wojsku Polskim byli dość negatywnie ustosunkowani wobec wkroczenia Armii Czerwonej i władzy radzieckiej jako takiej. Wielu obywateli polskich narodowości ukraińskiej zachowało wspomnienia o wywołanym sztucznie przez władze Wielkim Głódzie na Ukrainie Radzieckiej w latach 1932-1933. Wiadomo, iż prasa ukraińska II RP aktywnie śledziła wydarzenia zachodzących w Związku Radzieckim¹⁰.

Już przed 20 września 1939 r. wojska radzieckie zajęły Łuck, Równe, Dubno, Tarnopol, i wyszły do Lwowa¹¹. Wśród jeńców wojennych Wojska Polskiego były blisko 20 tysięcy Ukraińców¹². Dużą część żołnierzy polskich wzięto do niewoli na terytorium północno-wschodnich województw II RP, gdzie stacjonowały jednostki zapasowe, do których byli zmobilizowany rezerwiści ostatniego rzutu (początek września 1939 r.). Wskutek zaciętych walk niemiecko-polskim na froncie zachodnim Wojsko Polskie nie było w stanie skutecznie opierać się wkraczającej na Kresy Wschodnie Armii Czerwonej. Większość rezerwistów we wrześniu 1939 r.

⁷ *Zagibli na chuzhyni: Knyha Pamyati Ukrainy pro gromadyan, jaki zagynuly u woennyh konfliktah za rubezhem*, Kijów 2003, s.217.

⁸ A. Rukkas, *Uchastj ukrainciw-kontraktnyh oficeriw polskoj armii u weresnewij kampanii 1939 r.*, „Kyiwka Starowyna” 2002, nr 3, s.90-102.

⁹ *Zagibli na chuzhyni: Knyha Pamyati Ukrainy pro gromadyan, jaki zagynuly u woennyh konfliktah za rubezhem*, Kijów 2003, s.218.

¹⁰ Z.Knysh, *Za chuzhu spravu*, Toronto 1961, s.38

¹¹ *Zagibli na chuzhyni: Knyha Pamyati Ukrainy pro gromadyan, jaki zagynuly u woennyh konfliktah za rubezhem*, Kijów 2003, s.225.

¹² *Zagibli na chuzhyni: Knyha Pamyati Ukrainy pro gromadyan, jaki zagynuly u woennyh konfliktah za rubezhem*, Kijów 2003, s.226.

nawet nie była uzbrojona. Dziesiątki tysięcy polskich wojskowych (w tym także Ukraińców) z województw północno-wschodnich II RP szły do niewoli radzieckiej w pobliżu Sarnów, Kowlu, Równego, Dubno, Tarnopola, Baranowiczów, Nowogródka, i wzdłuż całej granicy polsko-radzieckiej. Większość żołnierzy ukraińskich wzięto do niewoli przez wojska Frontu Ukraińskiego. We wrześniu 1939 r. większość rezerwistów narodowości ukraińskiej była zmobilizowana do Wojska Polskiego. W wyniku ofensywy Armii Czerwonej na Polskę we wrześniu 1939 r. wojska Frontów Ukraińskiego i Białoruskiego wzięły do niewoli 125 000 tysięcy żołnierzy polskich¹³. Wśród polskich jeńców wojennych znaleźli się również Ukraińcy powołani wcześniej do Wojska Polskiego i innych zmilitaryzowanych organizacji.

19 września 1939 r. został stworzony Urząd ds. Jeńców Wojennych przy NKWD z majorem NKWD Piotrem Soprunienko i komisarzem Siemionem Niechoroszewym na czele. W tymże dniu Ławrientij Beria wydał nakaz № 0308 „O organizacji obozów jenieckich”, do których mieli być skierowani żołnierze polscy. Z czasem, w czerwcu 1940 r. Urząd ds. Jeńców Wojennych przekształcono w Urząd ds. Jeńców Wojennych i Osób Internowanych¹⁴.

Wkrótce po zajęciu terenów wschodnich II RP postanowiono zwolnić do domu żołnierzy narodowości ukraińskiej i białoruskiej. Świadczy o tym rozporządzenie kierownika GPU Lwa Mechlisa z 20 września 1939 r.¹⁵ Na potrzebę ulokowania wszystkich żołnierzy polskich NKWD utworzyło punkty zbiorcze po obie strony byłej granicy radziecki-polskiej. Odpowiednie punkty były stworzone i na terytorium Ukrainy.

Jak już wspomiano wcześniej, władze radzieckie zamierzało zwolnić do domu wszystkich żołnierzy WP – Ukraińców i Białorusinów. Z czasem jednak te plany uległy zmianie. Należy podkreślić, że Ukraińcy czynnie protestowali przeciwko ich przymusowemu utrzymaniu w radzieckich obozach jenieckich. Wiadomo, iż warunki utrzymania jeńców były bardzo skomplikowane¹⁶. Jeden z największych obozów dla jeńców polskich na terytorium Zachodniej Ukrainy znajdowało się w Szepetówce (dawny obwód chmielnicki). Dużą liczbę utrzymywanych w tym obozie jeńców stanowili Ukraińcy i Białorusini. W początkowej fazie pobytu w obozach jeńców poddawano procedurze rejestracji z uwzględnieniem wykształcenia, miejsca zamieszkiwania, narodowości itd.¹⁷ Następnie żołnierzy polskich kierowano do obozów jenieckich na terytorium ZSRR (Ostaszów, Wołogda, Griazowiec, Kozielsk, Kozielszczyzna, Putiwł, Starobielsk, Juchnow, Juża). W Ostaszowie na 10 października 1939 r. przetrzymywano razem z oficerami i osobami cywilnymi 6 938 żołnierzy urodzonych na terytorium Kresów Wschodnich. Do 1 grudnia 1939 r. liczba ta uległa zmianie na skutek zwolnienia żołnierzy narodowości białoruskiej i ukraińskiej. Spośród 5 963 jeńców aż 1919 stanowili urodzeni lub pochodzący z terytoriów dołączonych do BSRR i USRR¹⁸. Na początku października w obozie w Griazowcu na 3 095 jeńców polskich aż 2 500 przypadało na mieszkańców tzw. Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy¹⁹. W informacji naczelnika oddziału XII Sztabu Generalnego do naczelnika Sztabu Generalnego Armii Czerwonej zaznaczono, że do 3 października do punktów przyjęć na odcinku działalności Frontów Białoruskiego i Ukraińskiego przybyło 99 149 polskich jeńców wojennych,

¹³ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939 r. Działania wojsk Frontu Ukraińskiego, t.2*, red.: S. Jaczyński, Warszawa 1994, s.19.

¹⁴ *Wojennoplennyje w SSSR. Dokumenty i materialy. 1939-1956*, red. M.Zagorulko, Moskwa 2000 s.25-26.

¹⁵ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1997, s.176-177.

¹⁶ Z. Knysh, *Za chuzhu sprawu*, Toronto 1961, s.50.

¹⁷ Z. Knysh, *Za chuzhu sprawu*, Toronto, 1961, s.57.

¹⁸ *Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), sygn. VIII.800.20.6, k. 76.*

¹⁹ *CAW, sygn. VIII.800.20.189, k. 148.*

wśród których znajdowała się duża liczba Ukraińców²⁰. Przed 19 października 1939 r. z obozów zwolniono 27 557 ludzi, zaś z punktów utrzymania na terytorium zachodnich obwodów BSRR i USRR 13 472 osób²¹. Według wyliczeń badaczy ukraińskich, przynajmniej 20 000 zwolnionych stanowili Ukraińcy²². Znikoma część Ukraińców była zwolniona z obozów na mocy rozkazu P. Soprunienki z 22 października. Wówczas, po październikowym zwolnieniu w obozach pozostawało 25 000 jeńców polskich (wśród nich było dużo Ukraińców), których skierowano na budownictwo szosy Nowogród Wołyński - Lwów²³. Zgodnie z rozporządzeniem kierownictwa radzieckiego wśród podlegających zwolnieniu mieszkańców „Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy” wytypowano 17 000 dobrze ubranych i zdolnych do pracy mężczyzn i 16 października skierowano do pracy do Krzywego Rogu, gdzie urządzono obóz przeznaczony dla 18 tysięcy ludzi, a także obóz w rejonie Krzywego Rogu na kolejne 10 tys. ludzi²⁴.

Zatrzymanie w niewoli żołnierzy polskich wynikało z dużych budowli radzieckich. 25 września 1939 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) podjęło decyzję o budowie szosy Nowogród Wołyński-Korzec-Równe-Dubno-Lwów (Zachodnioukraińska droga nr 1). Do robót skierowano tam 22 000 jeńców polskich²⁵. Byłych żołnierzy polskich rozdzielono na dwie grupy w zależności od tego, gdzie miano ich zatrudnić. Ponad 13 tys. jeńców planowano odesłać do pracy w łagrach Ludowego Komisariatu Hutnictwa Żelaza i Stali (LKHŻ). Druga grupa jeńców wojennych została zatrudniona przy budowie szosy nr 1 Nowogród Wołyński-Korzec- Lwów. Dyrekcja budowy tej drogi znajdowała się w Równem, a od grudnia 1940 roku we Lwowie. Według współczesnych danych 10-15 % zatrudnionych do pracy jeńców, które pracowały w Ukrainie byli Ukraińcy i Białorusi, które sumiennie wykonywały swoją normę²⁶.

Skład narodowościowy jeńców polskich, przymusowo utrzymywanych w obozach pracy NKWD i na tak zwanej budowie nr 1, był zróżnicowany. Na 28 lutego 1940 r. Ukraińcy stanowili trzecią co do liczebności grupę narodowościową. Było ich 892 (3,8 % ogółu jeńców polskich). Te cyfry należy uznać za zaniżone ze względu na zwolnienia i ucieczki²⁷. Utrzymywanie Ukraińców w obozach dla jeńców polskich było nawet sprzeczne z ustawodawstwem radzieckim. W myśl dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR o włączeniu Zachodniej Ukrainy do ZSRR (2 listopada 1939 r.) więźniom nadano obywatelstwo radzieckie. Nie zważając na to, tysiące obywateli nadal utrzymywano w obozach dla jeńców. Traktowano ich jako bezpłatną siłę roboczą.

9 czerwca 1940 r. zgodnie z rozkazem Czernyszowa obozy na terytorium Ukrainy zostały rozwiązane, a jeńców przeniesiono w Komi ASRR²⁸. Różnie potoczyły się losy tych ludzi.

Odmienne były losy oficerów polskich narodowości ukraińskiej. Bez względu na narodowość, 15 087 oficerów polskich, żandarmów i żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza rozmieszczono w

²⁰ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939 r. Działania wojsk. Frontu Ukraińskiego*, t.2, red. nauk. S. Jaczyński, Warszawa 1996, s. 196.

²¹ *CAW*, sygn. VIII.800.20.189, k. 210, 241.

²² *H.Buchało, Ukraińcy w Polskich Siłach Zbrojnych w czasie II wojny światowej, (w:) Polska-Ukraina: trudne pytania*, t. 9; *Materiały IX międzynarodowego seminarium Historycznego Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej*, Warszawa, 6-10 listopada 2001, red. R. Niedzielko, Warszawa 2002, s. 196.

²³ *Z archiwów sowieckich. Armia Polska w ZSSR. 1941-1942, oprac. W. Materski*, Warszawa 1993, s.20.

²⁴ *CAW*, sygn. VIII.20.288, k. 17-18.

²⁵ *A. Głowacki, Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II RP 1939-1941*, Łódź 1997, s.245

²⁶ *W. Parsadanowa, K istorii katynskogo diela, «Nowaja i Nowiejszaja Istorija»* 1990, nr 3, s. 23.

²⁷ *Katyn. Dokumenty zbrodni. Jency nie wypowiedzianej wojny, sierpień 1939-marzec 1940, t. 1*, dokument nr 203, s. 453-454.

²⁸ *A. Głowacki, Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź, 1997, s.241.

trzech obozach specjalnych NKWD. Na mocy rozporządzenia P. Soprunienki z 20 listopada 1939 r. w obozie w Starobielsku osadzono 44 chorążych i podoficerów pochodzących z Kresów Wschodnich²⁹. Według danych NKWD, spośród 14 736 oficerów i policjantów utrzymywanych w tych obozach aż 97 % stanowili Polacy. Z oficjalnych dokumentów NKWD wynika, że narodowość ukraińską podało zaledwie 33 więźniów (0,2%). W lutym 1940 r. w obozie w Kozielsku rozmieszczono 6 Ukraińców, w Ostaszkowie 23 i w Starobielsku 4³⁰. Liczby te należy uznać za zaniżone, gdyż dotyczą tylko tych więźniów, którzy podawali narodowość ukraińską. Rzeczywista liczba Ukraińców musiała być wyższa, gdyż niektórzy Ukraińcy figurowali w statystykach jako Polacy.

Należy zaznaczyć, że bliższe prawdzie wydają się być statystyki dotyczące miejsca urodzenia. Na 3 marca 1940 r. na 14 575 oficerów i żandarmów przebywających w obozach specjalnych NKWD znajdowało się 4 040 (27,7 %) osób pochodzących z zachodnich obwodów USRR i BSRR, w tym 2 099 z terenów włączonych do Ukraińskiej SRR³¹. Warto jednak pamiętać, że miejsce urodzenia nie stanowi podstawy do określenia narodowości. Nie ulega wątpliwości, że w tej grupie dominowali Polacy.

W pierwszych miesiącach 1940 r. kwestię jeńców polskich poruszono na najwyższych szczeblach władzy radzieckiej. 5 marca 1940 r. plan zagłady oficerów polskich zyskał aprobatę Stalina i został przez niego zatwierdzony. Sprawy 14 700 żołnierzy rozpatrywał trybunał specjalny. W kwietniu - maju 1940 r., 14 858 jeńców polskich przekazano do dyspozycji NKWD w obozach obwodu smoleńskiego, kalinińskiego i charkowskiego. Wkrótce grupa ta jeńców polskich została zgładzona m.in. w Katyniu³². Dzisiejsi historycy mówią o różnorodnym składzie narodowościowym rozstrzelanych jeńców. Uważa się, że byli to Polacy, Ukraińcy, Białorusini, Rosjanie, Niemcy i inni³³.

Zastanawiając się nad przyczynami obecności Ukraińców w Armii gen. Andersa (2. Korpus Polski) nie sposób pominąć kwestii represji radzieckich wobec obywateli polskich w okresie od września 1939 do czerwca 1941 roku.

Do 1939 r. w państwie radzieckim przeprowadzono dwie zakrojone na dużą skalę działania represyjne, którymi była dotknięta ludność polska. W 1936 r. przeprowadzono wywózkę do Kazachstanu, kiedy to pod administracyjnym nadzorem NKWD znalazło się 36 000 Polaków - obywateli ZSRR, stałych mieszkańców ówczesnych przygranicznych obwodów Ukraińskiej SRR, i masowych aresztów emigrantów politycznych i radzieckich obywateli podczas «polskiej operacji», co było członem terroru 1937-1938 lat³⁴. Nowe represje nastąpiły po zawarciu paktu Ribbentrop-Mołotowa, napadzie Niemiec na Polskę i inkorporacji do Związku Radzieckiego w wrześniu 1939 r. ziem wschodnich przedwojennego państwa polskiego. Wkrótce po wzięciu do niewoli jeńców polskich na terytoriach podbitych przystąpiono do masowych aresztowań ludności cywilnej. W wyniku czterech deportacji przeprowadzonych w 1940-1941 r. do odległych zakątków ZSRR wysiedlono dużą liczbę obywateli polskich, w tym również wielu Ukraińców. W przyszłości to

²⁹ *Katyn: plennyje nieobjawlennoj wojny. Dokumenty i materialy*, red. N. Lebidiewa, Moskwa 1999, s.216

³⁰ *Katyn. Dokumenty zbrodni. Jeńcy nie wypowiedzianej wojny, sierpień 1939 – marzec 1940.*-Warszawa,1995, s.446

³¹ A. Głowacki, *Jency polscy w ZSSR, wrzesien 1939-lipiec 1941*, «Wojskowy Przegląd Historyczny» nr 3, 1992, s.68

³² *Katyn. Dokumenty ludobojstwa. Dokumenty i materialy przekazane Polsce 14 pazdzernika 1992 r.*, Warszawa 1992.

³³ *Katynskaja drama: Kozielsk, Starobielsk, Ostaszkow: sudby internirowannykh polskich wojennosluzaszczich*, red. O. Jasnowa, Moskwa, 1991, s. 118-119

³⁴ *N.Bugai L.Beria – J.Stalinu: «Soglasno Vashemu ukazaniu...»*, Moskwa 1995, s.52

właśnie ci ludzie będą stanowić trzon źródła rekrutacji dla Armii Polskiej pod dowódzeniem gen. W. Andersa.

Według danych historyka rosyjskiego A. Gurjanowa, wspomniane deportacje objęły blisko 320 tysięcy ludzi³⁵. Autorzy polscy uważają, że liczba osób aresztowanych i osadzonych w łagrach wynosi ok. 250 tysięcy aresztowanych. W literaturze przedmiotu można jednak spotkać się z innymi liczbami. Liczba ta waha się od 180 do 440 tysięcy³⁶. Badacze rosyjscy O.Gorlanow i A. Roginski sporządzili tabelę obrazującą skład narodowościowy osób deportowanych w latach 1939-1941 r. (patrz tabelę 1)³⁷. Tabela została opracowana w oparciu o meldunki sporządzone przez organa radzieckie, które znacznie zaniżają liczebność aresztowanych obywateli polskich. Zestawienie obejmuje tylko cztery grupy narodowościowe (Polaków, Ukraińców, Żydów i Białorusinów) zamieszkujące zachodnie obwody USRR i BSRR.

Tablicę 1. Ogólna liczba aresztowanych z uwzględnieniem narodowości w okresie od września 1939 do czerwca 1941 r.

Rok	Ogólna liczba	w tym:							
		Polacy		Ukraińcy		Żydzi		Białorusini	
1939	19382	10557	(54,5%)	3033	(15,6%)	2100	(10,8%)	2489	(12,8%)
1940	75448	28932	(38,3%)	15599	(20,7%)	20406	(27,0%)	4580	(6,0%)
1941	12310	3459	(28,1%)	5554	(45,1%)	1084	(8,8%)	1022	(8,3%)

Zrodlo: O.Gorlanov, A.Roginskij, *Ob arestach w zapadnych oblastjach Belorussii I Ukrainy w 1939-1941 gg.*, [w:]

Repressii protiv Polakow i polskich grazdan, Moskwa,1997, s.77-113.

Za sprawą powyższego zestawienia częściowo można wywnioskować, że na Tereniach włączonych do Ukraińskiej SRR Ukraińcy stanowili drugą (po Polakach) co do liczebności grupę obywateli polskich deportowanych do ZSRR w 1939-1941.

Opisawszy główne przyczyny pojawienia się Ukraińców na terytorium przyszłego kształtowania Armii gen. Andersa chciałbym się skupić na procesie tworzenia Armii Polskiej i udziału w nim Ukraińców. Pierwszą próbę powołania Wojska Polskiego na terytorium ZSRR pojęto jesienią 1940 r. 2 listopada 1940 r. Ławrientij Beria, wykonując polecenie J. Stalina, zaproponował sformować dywizję polską, do której miano wcielić przetrzymywanych w ZSRR jeńców polskich i wykorzystać ją w walce z Niemcami, gdy doszło do konfliktu niemiecko-radzieckiego³⁸. Jednak J. Stalin, obawiając się prowokacji ze strony Niemiec, nie wykazywał większego zainteresowania tą kwestią. Napad Niemiec na ZSRR stworzył nową sytuację i przyczynił się do nawiązania współpracy z rządem RP na uchodźstwie z gen. W. Sikorskiego na czele.

1 sierpnia 1941 r. w Moskwie rozpoczęły się rokowania w sprawie powołania Armii Polskiej na terytorium ZSRR. Stronę radziecką reprezentował pełnomocnik Sztabu Generalnego Armii

³⁵ A. Gurjanow, *Cztery deportacje*, „KARTA: Niezależne pismo historyczne” 1994, nr. 12, s. 114–136.

³⁶ B.Podoski, *Polska Wschodnia, 1939–1941*. Rzym 1945.; S. Mora, P. *Zwierniak, Sprawiedliwość sowiecka*, Rzym 1945.; W. Wielhorski, *Los Polaków w niewoli sowieckiej (1939–1956)*, Londyn 1956.; J.Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Londyn:Gryf Publications Ltd., 1987.;W. Czubek, *Pamiętnik z Syberii (Wstęp Zakrzewski A.)* // Tygodnik Kulturalny. 1988. N 21/22. S. 11; P.Żaron, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa 1990.;Z.S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu, 1939–1943*, Londyn 1991.

³⁷ O.Gorlanov, A.Roginskij, *Ob arestach w zapadnych oblastjach Belorussii I Ukrainy w 1939-1941 gg.*, [w:] *Repressii protiv Polakow i polskich grazdan*, Moskwa,1997, s.77-113.

³⁸ *Z archiwów sowieckich. T. 1. Polscy jency wojenni w ZSRR, 1939–1941*. Warszawa, 1992, s. 40–48.

Czerwonej generał pułkownik A.M. Wasilewskij, a polską kierownik Polskiej Misji Wojskowej gen. Zygmunt Bohusz-Szysko. 6 sierpnia 1941 r. na dowódcę Armii Polskiej w ZSRR mianowano gen. Władysława Andersa. Na początkowym etapie tworzenia armii jej sztab mieścił się w miejscowości Buzułuk. Głównym celem umowy polsko-radzieckiej było utworzenie w najkrótszym terminie na terytorium ZSRR Armii Polskiej, której miano użyć w walce z Niemcami³⁹. 12 sierpnia 1941 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało dekret o amnestii obywateli II RP, którzy znajdowali się w obozach, „specposiołkach” i więzieniach na terytorium Związku Radzieckiego. W tym że dniu RKL i KC WKP (b) przyjęły uchwałę „O trybie zwolnienia i kierowania obywateli polskich, podlegających amnestii zgodnie z dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR”⁴⁰. Do Armii Polskiej mogli się zaciągnąć przebywający w obozach jenieckich żołnierze i oficerowie Wojska Polskiego oraz wysiedleni administracyjnie z „Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi” w 1939-1941 r. 31 lipca 1941 roku mieszane radziecki-polskie komisje poborowe rozpoczęły swoją pracę w czterech obozach jenieckich w: Griazowcu, Juży, Suzdału i Starobielsku⁴¹.

Wiadomo, iż pytanie o tym, kogo uważać za polskich obywateli, od samego początku stało się poważnym zgrzytem między stronami. Strona polska zaliczała do polskich obywateli wszystkich bez względu na narodowość mieszkańców II RP przed 31 sierpnia 1939 r. Natomiast strona radziecka kierowała się dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 29 listopada 1939 r., zgodnie z którym byli polscy obywatele znajdujący się na terytorium zachodnich obwodów USRR i BSRR z chwilą wejścia tych terenów w skład ZSRR 1-2 listopada 1939 r. należało traktować jako obywateli ZSRR. Napięcie wywoływał problem wcielenia do Armii Polskiej przedstawicieli mniejszości narodowych, w szczególności Ukraińców, Białorusinów i Żydów. Strona radziecka była temu przeciwna. W celu zapobieżenia przyjmowania Ukraińców do oddziałów polskich 14 sierpnia 1941 r. strona radziecka opracowała zasady przyjęcia jeńców do WP.⁴²

Warto zaznaczyć, że w sformowanych w ciągu pierwszych dni oddziałach Armii Polskiej przedstawiciele mniejszości narodowych stanowili ponad połowę ogółu żołnierzy. Jest zrozumiałe, że taki napływ Ukraińców, Białorusinów i Żydów do oddziałów polskich wpłynął na charakter kształtowania armii. Gen. W. Anders w swojej książce «Bez ostatniego rozdziału», w której opisuje historię polskiego wojskowego kształtowania w ZSRR z wyraźnie apologetycznego punktu widzenia, napisał m.in.: «*Mnóstwo trudności powstało u mnie, kiedy od samego początku do naszej armii zaczęła przybywać liczna narodowa mniejszość*»⁴³.

W myśl porozumienia J. Stalina z W. Sikorskim Państwowy Komitet Obrony 25 grudnia 1941 r. przyjął specjalną uchwałę «O polskiej armii na terytorium ZSRR», ustalającą jej liczebność na 96 000 ludzi. Ustalono, że do armii mogą być powoływani obywatele polscy narodowości polskiej, którzy do 1939 r. zamieszkiwały w ziemie wschodnie II RP. Przy czym podkreślało się, że «*obywatele innych narodowości mieszkający na tych terenach nie podlegają wcieleniu do wojska polskiego*»⁴⁴. Odtąd, przedstawiciele innych narodowości traktowano jako obywateli radzieckich, nie mogących zasilać oddziały polskie.

W pierwsze dni stycznia 1942 r. przedstawiciele Środkowoazjatyckiego Okręgu Wojskowego podczas konferencji prasowej ogłosili dwie decyzje wyższych radzieckich władz odnośnie poboru do Armii Polskiej w ZSRR. Zgodnie z pierwszą, należało przeprowadzać pobór do wojska tylko z

³⁹ *Dokumenty i materiały po historii sowietycko-polskich odnoszenij, t.7, Janwar 1944-diekabr 1945 gg.*, red.W.Parsadanowa, Moskwa, 1973, s.217- 218.

⁴⁰ *Z archiwow sowieckich. T. 1. Polscy jency wojenni w ZSSR, 1939–1941.* Warszawa, 1992. s. 76–80.

⁴¹ A. Głowacki, *Jency polscy w ZSSR*, [w:] «Wojskowy Przegląd Historycznyny» nr 3, 1992, s.82-83

⁴² St. Kot, *Listy z Rosji do Gen. Sikorskiego*, Londyn, 1955, s.240

⁴³ Anders W., *Bez ostatniego rozdziału: wspomnienia z lat 1939-1946*, Newtown, 1950, s.99.

⁴⁴ *Z archiwow sowieckich. T. 2. Polscy jency wojenni w ZSSR, 1939–1941*, Warszawa, 1992, s.40.

pomocą radzieckich komend uzupełnień, a nie bezpośrednio przez polskie dywizje. Druga decyzja Zgodnie z drugą decyzją poborowi do Armii Polskiej podlegali obywatele polscy zamieszkujący na dzień 1 września 1939 r. ziemie położone na zachód od linii Ribbentropa-Mołotowa oraz obywatele polscy pochodzący z ziem wschodnich II RP narodowości polskiej. W ten sposób pozbawiono Ukraińców, Żydów i Białorusinów - obywateli polskich prawa wstąpienia do WP bez względu na miejsce ich przedwojennego zamieszkiwania⁴⁵.

Moim zdaniem, potraktowanie mniejszości narodowych jako obywateli radzieckich wynikało ze względów politycznych. ZSRR usiłował tym samym uzasadnić swoje prawa do ziem wschodnich II RP. Analiza źródeł pozwala na przypuszczenie, że wiele Ukraińców zgłaszało dobrowolny akces do WP, gdyż żywili całkiem zrozumiałą antypatię do władz radzieckich. Jedną z głównych przyczyn udziału Ukraińców w Armii Polskiej gen. W. Andersa była chęć uniknięcia jarzma radzieckiego. Na temat mniejszości narodowych w szeregach Armii Polskiej wypowiadali się niektórzy dowódcy polscy, jak np. dowódca 5. Dywizji Piechoty, gen. Mieczysław Boruta-Spiechowicz. Podczas konferencji prasowej 20 sierpnia 1941 r. w obecności dziennikarzy czasopisma szkockiego generał zamarkował, że do nowoutworzonej armii napływają ludzie różnego wieku i narodowości: Ukraińcy, Żydzi, Białorusini⁴⁶. Trochę później, 12 października 1941 r. gen. M. Boruta-Spiechowicz oświadczył: «*Jeśli nasza armia przyjęła Ukraińców, Żydów albo Białorusów i oni chcą oddać swoje życie dla naszych celów, to oni są pełnoprawnymi obywatelami polskiego państwa*»⁴⁷. Za najbardziej zagorzałego orędownika przyjmowania przedstawicieli mniejszości narodowych należy uznać ambasadora RP w Kujbyszewie Stanisława Kota, który oświadczał m.in.: «*Polska będzie zawsze miała w swoim narodowym składzie Ukraińców, Żydów i Białorusinów*»⁴⁸.

Przedstawiciele mniejszości narodowych mogli swobodnie wstępować do WP tylko przez pierwsze kilka miesięcy. Wówczas większość poborowych rekrutowała spośród jeńców wojennych oraz osoby przebywające w «specposiołkach» i więzieniach. Wkrótce jednak sytuacja się skomplikowała – strona radziecka zrozumiała swój błąd i wprowadziło zakaz przyjmowania nie-Polaków do wojska. Na Kremlu uzmysłowiono sobie, że przystawszy na mobilizację wszystkich mieszkańców tzw. Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi do Armii Polskiej, władze radzieckie tym samym wyrażają zgodę na przywrócenie tym ludziom polskiego obywatelstwa. Jednocześnie oznaczało to, że ZSRR uzna ziemie zagrabione jesienią 1939 r. za polskie. Zwolnienie Ukraińców z obozów i «specposiołków» i umożliwienie im wstąpienia do WP oraz opuszczenie przez nich Związku Radzieckiego mogłoby spowodować dla ZSRR negatywne skutki w przyszłości. Przecież podczas powojennych debat, przedstawiciele mniejszości narodowych staliby stać się «atutem» dla rządu RP na uchodźstwie w walce o Kresy Wschodnie. Zdaniem niektórych polityków polskich, Ukraińcy i Białorusi - żołnierze Armii Andersa mogli stać się argumentem na rzecz pozostania na swojej ojczyźnie w powojennej Polsce. Wtedy Związek Radziecki utraciłby prawo do bycia «wyzwolicielem zachodnich Ukraińców i zachodnich Białorusinów». Straciłyby również racji bytu hasła o «zjednoczenie ukraińskich i białoruskich narodów»⁴⁹.

Dowództwo polskiej armii zdawało sobie sprawę z niebezpieczeństwa zakazu wstępowania mniejszości narodowych do WP. Zwłaszcza dotyczyło to Ukraińców. Ambasador S. Kot

⁴⁵ Rudnicki K., Na polskim szlaku. Wspomnienia z lat 1939-1947, Wrocław, 1990, s.210.

⁴⁶ Archiwum Akt Nowych (AAN), sygn. HI/MSZ, t. 123, artykuł «Gen. Boruta-Spiechowicz o armii polskiej w Rosji», k. 150.

⁴⁷ Wawer Z., *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSSR. Sierpień 1941-marzec 1942*, Warszawa, 2001, s.182

⁴⁸ Kot S., *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn, 1955, s.251.

⁴⁹ Kot S., *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*.- Londyn, 1955, s.272.

podkreślał, że *«polscy oficerowie, które wchodziły w skład poborowych komisji nie zawiadamiały rekrutów z grona narodowej mniejszości, że oni nie będą przyjęte do armii przez zakaz radzieckiej władzy»*⁵⁰. Niepokój ambasadora S. Kota wywoływały z troską i u podpułkownika Klimensa Rudnickiego. Zdaniem K. Rudnickiego, strona radziecka zadbała o to, żeby przedstawiciele mniejszości narodowych odnieśli wrażenie, że to właśnie strona polska zabrania im wstępować do wojska⁵¹. W grudniu 1942 r. ambasada RP przygotowała listę 34 544 obywateli polskich – Ukraińców i Białorusinów w ZSRR. Największy procent osób narodowości białoruskiej i ukraińskiej w stosunku do ogółu obywateli polskich odnotowano w obwodach: Archangielskim (15%), Nowosybirskim (15%), Gorkowskim (dzisiejszy niżnonowogrodzki) (10%), Swierdłowskim (19%), Czelabińskim (16%), Kyzyl-ordyńskim (11%), Semipałatyńskim (25%), Pawłogradzkim (17%), Północnokazachskim (22%), Wschodniokazachskim (10%), Kustynajskim (22%), Akmołińskim (22%), Chakaskim Okręgu Autonomicznym (13%) i w Kraju Krasnojarskim (9%). Liczby te obejmują Ukraińców i Białorusinów⁵².

Stanowisko strony radzieckiej rozumiał i dowódca Armii Polskiej gen. W. Anders. Podczas pobytu w Bagdadzie 2 grudnia 1942 r. w liście do gen. B. Sikorskiego zaznaczał m.in.: *«Nie uznając naszych mniejszości narodowych, nie dopuszczając radzieckich obywateli do ich włączenia do polskiej armii, Związek Radziecki decyduje o losie naszych wschodnich granic, i całkiem nie pokazuje lojalnych i przyjacielskich stosunków do polskiej sprawy»*⁵³. Polskie kierownictwo świetnie rozumiało szkodliwość zakazów radzieckich dla sprawy polskiej i normalnych stosunków z mniejszościami narodowymi. Toteż kwestia poboru przedstawicieli mniejszości narodowych do Armii gen. Andersa była jedną z najbardziej liczących w dyskusji polsko-radzieckiej w omawianym okresie.

Warto zaznaczyć, że po sformowaniu i ewakuacji oddziałów polskich ze Związku Radzieckiego do Iranu, gen. W. Sikorski 12 września 1942 r. zatwierdził nową organizację armii na Bliskim Wschodzie, nadawszy wszystkim polskim siłom zbrojnym jedyną nazwę Armii Polskiej na Wschodzie (APW)⁵⁴. Należy wskazać, że pobyt Armii gen. Andersa w Iranie nie trwał długo. Z biegiem czasu Armia Polska została przeniesiona do Iraku.

Do ustalenia dokładnej liczby Ukraińców służących w Armii gen. Andersa należy się posłużyć kryterium religijnym. Z dużą dozą prawdopodobieństwa należy przyjąć, że większość prawosławnych i grekokatolików stanowili Ukraińcy i Białorusini. Ukraińcy pochodzili ze wsi i miasteczek z Małopolski Wschodniej i Wołynia. W grudniu 1942 r. dowództwo polskie przeprowadziło spis narodowościowo-wyznaniowy żołnierzy APW. Liczbę żołnierzy wyznania prawosławnego oszacowano na 1 144 ludzi. Z dokumentów archiwalnych wynika, że pod koniec 1942 r. w Armii Polskiej na Wschodzie liczyła 67 700 oficerów i szeregowców, z czego narodowość ukraińską podawało 336 (w tym 2 oficerów). Przedstawione dane pokazują, że na mniejszości narodowe w Armii Polskiej na Wschodzie przypadało 4 978 oficerów i szeregowców. W tej grupie, najliczniejsi byli Żydzi (71%). Następnie byli Białorusini (16%), Ukraińcy (12%), przedstawiciele innych narodowości (1 %). Na ogólną liczbę 67 700 oficerów i szeregowców mniejszości narodowe stanowiły 7,3%, w tym 5,2% Żydzi, (1,2%) Białorusin i Ukraińcy (0,9%).

⁵⁰ Kot S., *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*. - Londyn, 1955, s. 344.

⁵¹ Kot S., *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*. - Londyn, 1955, s. 373.

⁵² AAN, sygn. HI/MSZ, t. 459, *Zestawienie statystyczne mężów zaufania i obywateli polskich w ZSRR z uwzględnieniem stosunku narodowościowego. Stan w dniu 1 grudnia 1942 r.*, k. 301.

⁵³ *General broni Władysław Sikorski - general dywizji Władysław Anders*. Korespondencja 1941-1943. Wybor dokumentow, red. Polak B., Koszalin, 2000, s.214.

⁵⁴ W. Wawer, *Znow w polskim mundurze. Armia Polska w ZSSR. Sierpen 1941-marzec 1942*, Warszawa, 2001, s. 521.

Liczba Ukraińców w APW wynosiła 336 żołnierzy. Zasluguje jednak na uwagę fakt, że 1 231 żołnierz wyznania prawosławnego podał narodowość polską⁵⁵. Najprawdopodobniej, byli to spolonizowani Ukraińcy i Białorusini.

O męstwie i oddaniu żołnierzy - Ukraińców sprawie zwycięstwa nad faszyzmem świadczy liczba poległych w bitwie pod Monte Cassino, którą stoczoną w kwietniu-maju 1944 r. Ustalenie przynależności do narodowości ukraińskiej poległych żołnierzy, w szczególności Ukraińców, jest zajęciem karkołomnym ze względu na brak podania narodowości żołnierzy. Podczas wojskowych działań na półwyspie apenińskim Ukraińcy wykazywali się odwagą i poświęceniem, o czym świadczą liczne przykłady udekorowania ich odznaczeniami wojskowymi. Przykładowo Ukrainiec Andrzej Łajko został odznaczony Krzyżem Monte Cassino. Dość skomplikowana była droga A.Łajko do Armii Andersa. Warto zaznaczyć, że po przeniesieniu go 16 lipca 1941 r. z obozu starobielskiego do Workutłagu A. Łajko był zwolniony 16 września 1941 r. na mocy wspomnianej wcześniej amnestii dla polskich obywateli. Po zwolnieniu A.Łajko udał się do Buzułuku⁵⁶. W szeregach 2. Korpusu gen. W. Andersa przeszedł szlak bojowy, zaś po wojnie osiedlił się w Wielkiej Brytanii. Krzyż Monte Cassino otrzymał również Ukrainiec Jerzy Andrzejew. Niestety jego droga żołnierska dobiegła końca 2 lipca 1944 r. Zginął pod Loreto, gdzie został pochowany⁵⁷.

Warto zaznaczyć, że liczba żołnierzy prawosławnych żołnierzy podczas pobytu 2. Korpusu na terenie Włoch stale rosła. Dowództwo 2. Korpusu prowadziło ewidencję narodowościowo-wyznaniową żołnierzy. Z danych statystycznych wynika, że we wrześniu 1944 r. w 2 Korpusie znajdowało się 2 326 oficerów i szeregowców wyznania prawosławnego⁵⁸.

Należy podkreślić, że próbując ustalić przyczyny obecności i liczebność Ukraińców w Armii gen. Andersa nie chciałem sztucznie zawyżyć ich liczbę, ani oderwać ich od pozostałych żołnierzy polskich. Wręcz przeciwnie, pokazując walkę Ukraińców w składzie Armii gen. Andersa, przede wszystkim przyświecał mi cel obalenia mitu utrwalonego w historiografii radzieckiej polegający na przekonaniu, że Ukraińcy podczas Drugiej wojnie światowej mogli walczyć wyłącznie po stronie Armii Czerwonej i partyzantki radzieckich. Historiografia radziecka często podkreślała stosunków polsko-ukraińskich. Jednak wielu Ukraińców walczyło o wyzwolenie spod jarzma faszyzmu w składzie polskiej Armii gen. Andersa. I właśnie dlatego ci Ukraińcy muszą zająć swoje poczesne miejsce w historycznej pamięci obu narodów.

⁵⁵ Cz. Partacz, *Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939-1945)*, Koszalin, 2001, s. 216.

⁵⁶ *Indeks represjonowanych. Więźniowie łagrów w rejonie Workuty: Alfabetyczny wykaz 4105 Polaków i obywateli polskich innych narodowości aresztowanych od września 1939 do 4 stycznia 1944, więzionych w Workutłagu, Intłagu, Minłagu, Obskim ITŁ i łagrach podległych Północnemu Zarządowi Budowy Kolei / red. A.Knyt, Warszawa: KARTA.,T.X.,Cz.1,s.251.*

⁵⁷ *Przewodnik po polskich cmentarzach wojennych we Włoszech : Monte Cassino, Loreto, Bolonia, Casamassima // oprac. A. Studziński, Warszawa, 1994, s.57.*

⁵⁸ Partacz Cz., *Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939-1945)*, Koszalin, 2001, 216 s.